

Peter de Back

Een zaak van motieven

Emile Zola en de Dreyfus affaire

Wat waren de drijfveren van Emile Zola om zich te bemoeien met de Dreyfus-affaire? Peter de Back ontleeft de complexe persoonlijkheid van één van de eerste geëngageerde intellectuelen van de twintigste eeuw.

Op een vroege ochtend in januari 1898 werd Léon Blum, de jonge criticus van het Franse avant-garde tijdschrift *La Revue blanche*, gewekt door een dringend geroep en geklop op de luiken van zijn benedenwoning. Het was zijn krantenverkoper die, in zijn enthousiasme, zijn bescheiden krantenhok in de steek had gelaten om Blum het nieuwste exemplaar van de krant *L'Aurore* toe te steken. Daar, op de eerste pagina, over de volle breedte van zes kolommen, etaleerde zich een van de meest effectieve journalistieke stukken die ooit geschreven zijn, een open brief aan de toenmalige president Faure van de hand van de schrijver Emile Zola. Dit stuk ging de geschiedenis in als *J'Accuse*, naar de vetgedrukte kop boven de brief. Het was een hoogtepunt in de Dreyfus affaire, een diep ingrijpende crisis in de Franse geschiedenis, waarbij alle contemporaine problemen en politieke conflicten gemobiliseerd leken te worden.

Zola's strategisch briljante geschrift verscheen op het moment dat de zaak van de, onterecht, veroordeelde kapitein Dreyfus hopeloos verloren leek. Deze joodse officier was enkele jaren eerder wegens spionage voor het gehate Duitsland naar het beruchte Duivelseiland verbannen, een tropische hel voor de kust van Frans Guyana, waar gevangenen snel aan ziekten bezweken. Het belangrijkste materiaal tegen Dreyfus bestond uit een handgeschreven lijstje met een opsomming van aan Duitsland geleverde inlichtingen, de beroemde 'bordereau', die aan hem werd toegeschreven. In werkelijkheid was deze afkomstig van een door schulden en afkeer van Frankrijk verteerde medeofficier, Esterhazy. Dankzij inspanningen van de familie van Dreyfus en enkele medestanders kwam het tot een proces tegen deze officier waarop alle hoop van de Dreyfusards gevestigd was. Als Esterhazy werd aangewezen als de auteur van de 'bordereau' zou dit automatisch betekenen dat de rechtszaak tegen Dreyfus herzien moest worden,

een opmaat voor zijn definitieve vrijspraak. Tot hun verbijstering werd Esterhazy unaniem vrijgesproken door de militaire rechtbank. De zaak Dreyfus leek dood en begraven. Twee dagen later publiceerde Zola zijn *J'Accuse*.

Enkele tientallen jaren later kon Blum, inmiddels een vooraanstaand links politicus, zich nog levendig de enorme indruk die dit militante werk maakte voor de geest halen. Hij beschreef het als een soort waterscheiding, als een subjectieve zekerheid dat er een beslissend omslagpunt was bereikt. Het was een grote morele oppepper voor de Dreyfusards, 'terwijl de tegenstanders door hun furieuze uitbarstingen lieten merken dat de klap hard was aangekomen.' Zola's open brief in *L'Aurore*, die voor deze gelegenheid zijn oplage had verdrievoudigd tot driehonderdduizend exemplaren, gaf de publieke opinie het eerste systematische overzicht van de affaire in de Franse pers. Zijn stuk werd gedreven door een beheerste, gestileerde woede, die uitmondde in een adembenemende cascade van alinea's die elk met 'J'accuse' (Ik beschuldig) beginnen en waarvan de 'punch' ook vandaag nog voelbaar is. In het toenmalige Frankrijk was Zola's aanklacht tegen de kriegsraad en hoge militaire autoriteiten voor velen ronduit choquerend. Het leger aanvallen, het schild van de natie in de toekomstige oorlog met Duitsland, stond bijna gelijk aan heiligschennis. *J'Accuse* was echter meer dan een gedreven roep om gerechtigheid, of een uit revolte geboren provocatie van het militaire establishment; het was een zorgvuldig geplande valstrik. Door zijn kritiek niet algemeen te houden, maar concrete personen en instanties hard aan te pakken wilde Zola een proces afdwingen, voor een burgerlijke rechtbank deze keer en niet een achter gesloten deuren, zodat de waarheid in de affaire boven tafel kon komen. Fijntjes wees Zola op het bestaan van de wetsartikelen die gevallen van laster moesten bestraffen, om vervolgens zijn uitdaging af te sluiten met de woorden 'J'attends.' Zola kreeg ten dele zijn zin, de Dreyfus affaire bleef open en hij kreeg zijn proces, zij het dan dat dit enigszins anders afliep dan hij had verwacht. Het zou de sedentaire schrijver, die in het buitenland altijd werd gekweld door gevoelens van malaise, dwingen om in ballingschap te gaan naar Engeland.

Voor Léon Blum was *J'Accuse* een van de meesterwerken die de Dreyfus affaire had opgeleverd, samen met bijvoorbeeld een deel van Proust's *Sodome et Gomorrhe* en *Jean Barois* van Roger Martin du Gard. Hij vroeg zich echter ook af of men Zola's optreden en engagement wel op zijn waarde had geschat. Volgens hem werd Zola, bij wiens proces hij nog

had geassisteerd, gedreven door een soort lichamelijke intolerantie tegen leugens en onrechtvaardigheid en zijn optreden in de affaire was dat van een held.¹ Dit was ongetwijfeld een goede inschatting van Blum en Zola's gedrag getuigde inderdaad van moed. Hij wist van tevoren dat hij het mikpunt zou worden van een nationalistische lastercampagne, hij riskeerde agressie op straat en een gevangenisstraf, hij vergooide zijn kansen op de bekroning van zijn carrière, een lidmaatschap van de Académie Française, en hij zette zijn zorgvuldig gereguleerde bestaan, met zijn twee huishoudens, op het spel. Maar belangrijke beslissingen worden meestal door meerdere motieven en omstandigheden bepaald, zij kennen een bepaalde voorgeschiedenis en komen niet zonder meer uit de lucht vallen. Ook bij Zola zijn er meer factoren in het spel naast de diep verankerde morele principes van waarheid en gerechtigheid waar Blum het over heeft. Door welke combinatie van omstandigheden, motieven en persoonlijke drijfveren werd deze 'vrije schrijver,' zoals hij zichzelf afficheerde,² ertoe gebracht om zich voor deze zaak te interesseren en zich voor Dreyfus in te zetten?

Een aantal redenen hebben juist te maken met het feit dat Zola een schrijver was. Ook op een enigszins triviale manier. Toen de Dreyfus-affaire weer in de belangstelling kwam, in het najaar van 1897, had Zola net de laatste hand gelegd aan zijn roman *Paris* (1899), het afsluitende deel van de trilogie *Les Trois Villes*. Voor hem was er een rustpauze aangebroken en een periode van reflectie tussen twee romancycli in. Hij was op het juiste moment dus 'beschikbaar' en hij gaf later aan dat het misschien anders gelopen zou zijn als hij midden in een nieuw werk had gezeten.³ Typerend genoeg laat hij zich het eerst meeslepen door de esthetische en dramatische aspecten van de affaire, wanneer hij door medestanders van Dreyfus wordt benaderd, die gebruik willen maken van zijn talent om de publieke opinie te beïnvloeden. 'Wat een aangrijpend drama en wat een schitterende personages! Voor deze documenten, van zo'n tragische schoonheid, die het leven ons toevoert, springt mijn schrijvershart op met een gepassioneerde bewondering.'⁴ Het zijn de openingszinnen van wat zou

1 Léon Blum, *Souvenirs sur l'Affaire* (z.p. 1981) 117-122.

2 Emile Zola, 'Déclaration au jury' in: *J'Accuse...! La Vérité en marche* (Brussel 1988) 123.

3 Joseph Reinach, *Histoire de l'affaire Dreyfus* Tome 3 (Parijs 1903) 67.

4 Zola, 'M. Scheurer-Kestner' in: *J'Accuse*, 39.

uitgroeien tot een reeks artikelen over de affaire, die gelardeerd werden met toespelingen op het toneel, bedrijven, rollen, de roman-feuilleton en zelfs het sprookje. Het schrijversschap van Zola staat in dit geval aan de basis van zijn engagement. Het is de toegangspoort tot dit engagement en de weg waardoor zich andere motieven kunnen laten gelden. In zijn lovende artikel over een vroege voorvechter van Dreyfus, Scheurer-Kestner, die wordt beschreven alsof het om een toneelpersonage gaat, is het door de gangbare procédés van de romancier om een personage in te vullen (inleving in de romanfiguur, het afwegen van zijn motieven, het letten op de consequenties van zijn beslissingen) dat Zola zich gaat identificeren met een sleutelfiguur in het drama, met 'l'accusateur.' Op die manier heeft hij al maanden voor *J'Accuse* met deze rol geëxperimenteerd en is hij hier mentaal op voorbereid. Inleving leidt tot identificatie en de wens een vergelijkbare rol te spelen. Hij liet Scheurer-Kestner dan ook weten dat hij hem deze rol benijdde.⁵

Dat de werkelijkheid in de Dreyfus affaire de aspecten van fictie begon te vertonen, vol met vreemd opererende personages, dramatische ontwikkelingen, mysterieuze dames, vervalste documenten en buitenlandse mogelijkheden, was duidelijk voor veel tijdgenoten. Het had ook nog verdere gevolgen voor Zola. Hij was, door de twintigdelige massa van zijn Rougon-Macquart serie, de belangrijkste contemporaine auteur van Frankrijk, hoewel hij door zijn al te duidelijke schildering van de dierlijke impulsen in de mens omstreden was onder de weldenkende burgerij. Zijn naturalistisch proza maakte aanspraak op een hoog waarheidsgehalte, gebaseerd als het wilde zijn op de premissen van wetenschappelijk onderzoek, op nauwgezette documentatie, observatie en analyse. Toen de realiteit als een roman-scenario verscheen kon de meesterauteur eenvoudig niet aan de verleiding weerstaan om hieraan, met *J'Accuse*, mee te schrijven en tegelijk de waarheid te dienen door de hersenspinsels en valse verhalen, die de affaire beheersten, aan de kaak te stellen. Een schrijversmotief wordt hier perfect gecombineerd met een passie voor de waarheid. Zola nam de zaak over en creëerde de affaire, dit 'levende werk,' opnieuw. 'Het is vandaag dat de affaire pas begint,' verklaarde hij in *J'Accuse*. Tijdens zijn proces wekte hij soms de indruk alsof hij een speler was, die tegelijk de regie in handen had en alles onder controle hield, alsof de gebeurtenissen zich sinds zijn interventie volgens een soort masterplan voltrokken, dat hij had opgesteld. Pre-

5 Emile Zola, *Correspondance* 9 (Montréal 1993) 20-11-1897, aldaar 101.

cies zoals hij te werk ging bij het schrijven van een roman, waarbij van tevoren de hoofdstukken en alle scenes tot in detail werden vastgelegd en alleen nog maar tijdens het schrijven ingevuld dienden te worden.⁶ In werkelijkheid begon hij de greep op de gebeurtenissen al enigszins te verliezen, de generale staf liet zich de rol van schuldige niet zonder slag of stoot opdringen en andere mensen, zoals zijn advocaat Labori, begonnen aan het scenario mee te schrijven.

De Dreyfus affaire kwam ook tegemoet aan Zola's behoefte om zijn stempel te drukken op het openbare en politieke leven van zijn tijd. Hoewel hij een goed geventileerde afkeer had van politiek gekonkel en opportunisme, had hij vriend en vijand al eens verrast met zijn wens eventueel in de kamer plaats te willen nemen, na de afronding van zijn steden-trilogie. Tot zijn grote spijt ontbrak het hem echter volledig aan redenaars-talent, een vereiste voor een politicus in die tijd. Zeer capabel en efficiënt achter zijn bureau, maar onhandig en timide als hij in het openbaar moest spreken, was het houden van een voordracht een kwelling voor hem, waar hij uren van wakker kon liggen. Na enige tijd had hij het idee terzijde geschoven, maar de onderliggende wens kon een uitweg vinden in de affaire. Voor Zola was dit meer dan een juridische zaak, het was een conflict geworden tussen 'les deux France,' een strijd tussen het liberale, republikeinse Frankrijk van de rechten van de mens en sociale gerechtigheid en het clericale, monarchistische en militaristische Frankrijk. Door met zijn proces de waarheid omtrent Dreyfus in de openbaarheid te dwingen, wilde hij de anti-Dreyfusards, dit rechtse Frankrijk een beslissende slag toebrengen en het bedrogen volk definitief het progressieve kamp binnenloodsen. De politieke implicaties van Zola's engagement waren dus in principe zeer groot. Opvallend genoeg was hij nog bang dat Clemenceau, een bekende radicale politicus en hoofdredacteur van *L'Aurore*, hem de loef zou afsteken en met de affaire aan de haal zou gaan. Clemenceau moest genoeg nemen met het bedenken van de kop boven Zola's open brief. Het verlangen om zijn tijd te domineren kunnen we het 'Wille zur Macht' motief bij Zola noemen; er is bij hem een fascinatie, vermengd met wantrouwen, voor sterke persoonlijkheden die er in slagen om de specifieke terreinen waarop ze opereren naar hun hand te zetten. Voor Zola was er een concur-

6 Zola, 'Lettre à M. Félix Faure', 'Déclaration au jury' in: *J'Accuse*, 111, 118; vergelijk ook Reinach, *l'affaire Dreyfus*, '[Zola] avait voulu son procès...et il l'avait aimé comme le plus beau de ses poèmes', 626.

rentie-verhouding, en een geheime equivalentie tussen de literaire wereld waarin hij de top had bereikt en de politieke wereld. De aantrekkingskracht van een leidende rol op dat gebied werd al vroeg onderkend door een intieme vriend van Zola, Paul Alexis. Voor hem was het portret van het superieure politieke dier Eugène Rougon uit een van Zola's romans, een soort gedachtenexperiment. Het was een gefantaseerd zelfportret van Zola als deze zijn ambitie op de politiek gericht zou hebben.⁷

Andere motieven hadden meer te maken met zijn psychologische make-up en zijn privéleven. Emile Zola, met zijn getormenteerde visie op seksualiteit, was geen notoire bordeelbezoeker of ladykiller zoals een Guy de Maupassant of Alphonse Daudet, maar het prototype van een trouw echtgenoot. Tot het moment tenminste dat hij verliefd werd op een jong linnenmeisje, Jeanne Rozerot, die zijn vrouw in dienst had genomen. De kinderloze Zola stichtte met haar een gezin en leidde jarenlang een dubbelleven. Toen zijn vrouw Alexandrine, na een anonieme brief, achter de affaire kwam brak er een grote crisis uit, waarbij Zola niet kon, of wilde kiezen tussen zijn twee verbintenissen. Na lange tijd kwam er een moeizame *modus vivendi* tot stand tussen de twee echtgenoten, waarbij Alexandrine er uiteindelijk zelfs in toestemde om Zola's twee kinderen te ontmoeten. Zola's gedrag liet hem echter wel achter met een latent schuldgevoel, dat makkelijk weer aan de oppervlakte kon komen. De Dreyfus affaire bood hem ook een uitgelezen mogelijkheid om zich van schuldgevoelens te zuiveren. Door zich in te zetten voor zo'n nobele zaak en zichzelf er voor op te offeren, combineerde hij een vorm van zelfgekozen boetedoening (gevangenisstraf) met een psychologische loutering. Zijn vrouw stond onvoorwaardelijk achter hem. Later zou hij erkennen dat de affaire hem in moreel opzicht beter had gemaakt.⁸

Het engagement van Zola kende een aantal illustere voorgangers. Zo was er het voorbeeld van Voltaire die zich had ingezet voor de rehabilitatie van de, ten onrechte, ter dood gebrachte protestant Calas. In het register van het tuchtigen van autoriteiten was er de door de jonge Zola bewonderde Hugo, die met zijn *Châtiments* (1853) het regime van Napoleon III

7 Dorothy Speirs en Dolorès Signori, ed., *Entretiens avec Zola* (Ottawa 1990) 121, 122; Paul Alexis, *Emile Zola, Notes d'un ami* (Parijs 1882) 105.

8 Colin Burns, Introduction bij 'Pages d'exil', in Emile Zola, *Oeuvres complètes* Tome 14 (Parijs 1970) 1135; het motief van het schuldgevoel wordt veel te snel aan de kant geschoven in Alain Pagès, *Emile Zola, un intellectuel dans l'Affaire Dreyfus* (Parijs 1991) 47; Reinach, *l'affaire Dreyfus*, Tome 4 (Parijs 1904) 137.

had gebrandmerkt. Nu Zola de top van de literaire pyramide had bereikt, was hij wellicht gevoeliger geworden voor dergelijke voorbeelden, maar hij was ook in continuïteit met zichzelf. Had hij niet al eerder campagne gevoerd voor Manet, de door de jury van de Franse salon miskende schilder,⁹ en voor de jonge naturalistische schrijver Desprez, die voor zijn roman *Autour d'un clocher* (1884) veroordeeld was wegens schending van de goede zeden, en misschien wel het meest fundamenteel van allemaal, voor zijn vader, de ingenieur en weldoener van Aix-en Provence, die de on dankbare stad vervolgens was vergeten? Zola bewonderde zijn in Venetië geboren vader, een soort Balzacianse held, vindingrijk, energiek en vastbesloten om zijn ambitieuze projecten, waaronder de aanleg van een kanaal bij Aix, tot een goed einde te brengen. Zola père was kort voor Emile's zevende verjaardag gestorven en Zola moest zich voornamelijk behelpen met de herinneringen van zijn moeder. In de familie deed een verhaal de ronde over een affaire waarin de vader een rol had gespeeld, die Zola later naar alle waarschijnlijkheid ook tot voorbeeld heeft gediend. François Zola had korte tijd als luitenant in het Franse vreemdelingenlegioen gezeten. Het was in Algerije dat hij zich, samen met anderen, had ingezet voor enkele leden van een locale stam. Hoewel deze duidelijk onschuldig waren aan de halsmisdad waarvan ze beticht werden, werden ze toch door de krijgsraad veroordeeld. De reddingsoperatie mocht niet baten; de gevangenen kwamen alsnog onder de guillotine terecht.¹⁰ Zola, die een zekere verwantschap bespeurde tussen zijn enorme Rougon-Macquart project en het grote ingenieursproject van zijn vader, kon ook met de Dreyfus affaire in diens voetsporen treden en het opnemen voor



Emile Zola zoals afgebeeld in *Life*, in 1898. Uit: John Grand Cartaret, *L'affaire Dreyfus et l'image* (Parijs 1899).

9 Verg. Reinach, 'il lui [Zola] soit arrivé de dire qu'il n'était pas autrement venu au secours de Dreyfus injustement condamné que du peintre Manet injustement méconnu,' *L'affaire Dreyfus* Tome 3, 626.

10 Jacques Dhur, *Le Père d'Emile Zola* (Parijs 1899) 1-4, 249-260.

een onschuldige, die het slachtoffer was geworden van een militaire recht-bank. Misschien kon hij zijn vader zelfs overtreffen en slagen waar de initiatieven van Zola père waren gedwarsboomd. Hij kon Dreyfus nog redden, zoals hij ook zijn literaire onderneming succesvol had afgerond, terwijl het grote kanaalproject van zijn vader niet door hem voltooid kon worden. Nvolgning kan uitstekend samengaan met een bepaalde mate van rivaliteit.

Natuurlijk speelde er ook een flinke dosis compassie mee en gevoelens van identificatie met outsiders en slachtoffers van het establishment. Zola, die pas met het bereiken van zijn meerderjarigheid de volledige kwaliteit van Fransman kon verwerven, die twee keer faalde in zijn poging om het baccalaureaat te halen, het toegangsbewijs voor de respectabele burgerlijke en intellectuele wereld, en die een moeizaam bestaan had geleid in de marge van de Parijse samenleving, bevolkte veel van zijn romans met outsiders die een problematische relatie onderhouden met het milieu waar ze in beland zijn. Een van deze personages was de politieke balling Florent uit *Le Ventre de Paris* (1873). Met zijn karakteristieke grondige voorbereiding had Zola zich ook gedocumenteerd over de verblijfplaats van deze gedeporteerde, Duivelseiland. Hij kende dus de omstandigheden ter plekke en was bijna gepredisponneerd om getroffen te worden door het lot van de joodse kapitein, exemplarisch slachtoffer en outsider bij uitstek. Zijn brief aan de vrouw van Dreyfus, Lucie, getuigt van de grote empathie met Dreyfus. Zijn nachten werden verstoord door het beeld van de levende dode in zijn geïsoleerde gevangenis. Het enige doel dat hij nog had, schreef hij, was om een einde te maken aan deze marteling.¹¹ Op de dag van zijn onvrijwillige vertrek naar Engeland, dacht Zola zelfs de stem van Dreyfus, op zijn rots-eiland, te horen, die hem vroeg om zich op te offeren.¹² Met Zola's proces en zijn strategische ballingschap lijkt zich de verwantschap met Dreyfus te verdiepen tot identificatie. Ook Zola meende met zijn proces iedereen tegen zich te hebben, ook hij was nu in deze affaire veroordeeld. Op zijn vlucht voelde hij zich achtervolgd door de haatgevoelens van Frankrijk en ongetwijfeld ook verstoten. Zijn ballingschap bracht hij evenzeer door op een eiland. Zola vergeleek zijn bestaan in deze periode met dat van een dode en de kamers waarin hij verbleef met een gevangenis en een graf. Zijn terugkeer naar Frankrijk, na het besluit tot herziening van het proces tegen

11 Zola, 'Lettre à madame Alfred Dreyfus' in: *J'Accuse*, 174, 175.

12 Reinach, *l'affaire Dreyfus* Tome 4, 58.

Dreyfus in 1899, had voor hem de betekenis van een wedergeboorte. Dezelfde associaties met de gevangenis, het graf, dood en herrijzenis verbond Zola met Dreyfus. Er is sprake van een zodanige osmose tussen hun beider situaties dat we ons kunnen afvragen of Zola's evocatieve schildering van de thuiskomst van Dreyfus (waar hij niet bij aanwezig was), omringd door zijn vrouw, zijn zoon en dochter, niet eerder de projectie is van zijn eigen bezoek aan Jeanne en zijn kinderen Denise en Jacques, direct na zijn terugkeer uit ballingschap.¹³

Idealisme, schrijversmotieven, Wille zur Macht, navoring van voorbeelden, identificatie met het slachtoffer en met 'l'accusateur,' schuldgevoelens, het zijn allemaal ingredienten die bijdragen aan het dwingende appel dat de affaire op Zola uitoefende. Een element moet nog toegevoegd worden, dat Zola's meer formele schrijversmotief inhoudelijk gewicht verschafte. Zola's 'gut reaction,' als we Blum's optiek even overnemen, op het toenemende anti-semitisme van zijn tijd. Het Franse fin de siècle bood dankbare aanknopingspunten voor ressentimenten die gestimuleerd werden door economische malaise. De groeiende joodse immigratie, aangewakkerd door de pogroms in Oost-Europa, de grotere rol van joden in het politieke leven en het leger, financiële en publieke schandalen voedden traditionele vooroordelen en nieuwe vormen van stigmatisering. Voor links was de jood het prototype van de kapitalistische uitbuiters, voor katholiek rechts de profiteur van de gehate republiek en afstammeling van de moordenaars van Christus, voor traditionele ambachtslieden en middenstanders het symbool van de bedreigende moderniteit. Het boek van de journalist Edouard Drumont, *La France juive* (1886), een dikke turf die de trom roerde van de joodse invasie, werd een grote bestseller. In het eerste jaar na publicatie werden er honderdduizend exemplaren van verkocht. Drumont was de oprichter van het invloedrijke dagblad *La Libre Parole* - slogan 'La France aux Français!' - waarvan het virulente anti-semitisme misschien alleen werd overtroffen door de haatcampagnes van het katholieke *La Croix*. Dit blad typeerde zich als de meest anti-joodse krant van Frankrijk.¹⁴ Hoewel het werk van Zola niet geheel vrij was van stereotype opvattingen over joden, wees hij de methoden en filosofie van Drumont's boek pertinent af. Met zijn artikel 'Pour les juifs' (1896), in *Le Figaro*,

13 Zola, 'Déclaration au jury' in: *J'Accuse*, 127; Zola, O. C., 1139, 1140, 1145, 1161, 1165 (noot); Zola, 'Justice', 'Lettre à madame Alfred Dreyfus' in: *J'Accuse*, 145, 148, 151, 152, 173-175.



De familie Dreyfus.

nam hij publiekelijk stellingname tegen de anti-semitische perscampagne, die hij met een 'toenemende verbazing en afkeer' had gevolgd. 'En er zijn daar een handvol idioten, imbecielen of uitgekookte personen, die ons elke morgen toeschreeuwen: 'Laten we de joden ombrengen, laten we ze opvreten, afslachten, uitroeien, laten we terugkeren naar de brandstapels...En niets zou stompziniger zijn als het al niet abominabel was!' In de affaire zelf hekelde Zola de desastreuze invloed van het anti-semitisme. Het had de publieke opinie vergiftigd en de atmosfeer geschapen voor de veroordeling van Dreyfus. Was bij afwezigheid van enig aantoonbaar motief zijn joodse achtergrond niet al voldoende? Het was een gevolgtrekking die in het kamp van de nationalist en de anti-Dreyfusards exemplarisch werd verwoord door de schrijver Barrès; 'Dat Dreyfus in staat is om verraad te plegen, concludeer ik op grond van zijn ras.' De noodzaak voor Zola om in het geweer te komen tegen rassenhaat was des te urgenter wegens een nieuw verschijnsel, het opkomen van anti-semitisme onder de jeugd. 'Jonge mensen die antisemit zijn,' schreef hij, 'dat bestaat dus, zoiets?...Wat een treurigheid en wat onrustbarend voor de twintigste eeuw die op het punt van beginnen staat!...zij verklaren zich antisemit, dat wil zeggen dat zij de eeuw zullen beginnen met de afslachting van alle joden, omdat het medeburgers zijn van een ander ras en een ander geloof!' Na de publicatie van *J'Accuse* braken er anti-joodse rellen uit; in diverse steden werden joden, winkels en synagoges aangevallen, het heftigst in Algiers, met plundering, brandstichting en moord.¹⁵ Sinister voorspel van latere gebeurtenissen in de twintigste eeuw.

De ontketende haat richtte zich ook op Zola, de 'Venetiaan,' niet meer dan een bastaard Fransman in de ogen van de xenofobische massa's. In de manifestaties op straat werd het 'Dood aan Dreyfus!' afgewisseld met 'Dood aan Zola! Het is niet uit te sluiten dat Zola uiteindelijk het slachtoffer is geworden van zijn inzet in de affaire. Er werden aanslagen gepleegd op Labori en later op de inmiddels gerehabiliteerde Dreyfus. Zola zelf had in

14 Michael R. Marrus, *Les juifs de France à l'époque de l'affaire Dreyfus* (Parijs 1985) 145-189; Michael Burns, *Dreyfus, A Family Affair, 1789-1945* (Londen 1992) 91-95; Jean-Denis Bredin, *L'affaire* (Parijs 1983) 43.

15 Zola, *Corr.* 5, 16-9-1886, 435; Emile Zola, 'Pour les juifs' in: *Nouvelle Campagne* (Parijs 1897) 212, 213; Zola, 'Procès-verbal', 'Lettre à la jeunesse' in: *J'Accuse*, 60, 61, 74, 75; citaat Barrès in Michel Winock, 'Une question de principe' in: Pierre Birnbaum, ed., *La France de l'affaire Dreyfus* (z.p. 1994) 545; Reinach, *l'affaire Dreyfus* Tome 3, 274-282.

de loop van de tijd ettelijke dreigbrieven ontvangen. In het najaar van 1902 werd de schrijver dood aangetroffen op de vloer van zijn slaapkamer door een bediende die verontrust was door het uitblijven van het echtpaar. Zola was overleden aan de gevolgen van koolmonoxidevergiftiging. Zijn vrouw, die op het bed wat hoger lag, overleefde het ternauwernood. Wat een stupide ongeluk leek, veroorzaakt door een verstopt rookkanaal, begon er vijftig jaar later anders uit te zien toen in de Franse pers een bekentenis van een installateur werd gerapporteerd, die aangaf de verstopping opzettelijk te hebben aangebracht. Het verhaal van deze man blijkt consistent te zijn met gegevens uit een geheimgehouden rapport over de omstandigheden van Zola's overlijden. De mogelijkheid van een aanslag is dus reëel, zij het niet aantoonbaar bewezen. Het zou betekenen dat nog een sluimerend motief van Zola op een wel heel radicale wijze was ingevuld; een onderliggende behoefte om te lijden, een diffuus verlangen naar het martelaarschap.¹⁶ Het is opnieuw een teken van de grote veelvormigheid aan beweegredenen die schuilgaan achter de 'grandeur' (Blum) van de geste van Zola. Het is frappant om te bedenken dat er uit zo'n sterke persoonlijke motivering zo'n exemplarisch en aansprekend stuk als *J'Accuse* is voortgekomen; een blijvend referentiepunt voor die typerende verschijning van de moderne tijd, de geengageerde intellectueel, de bespeler van de grote massamedia en de publieke opinie.

16 Frederick Brown, *Zola, A Life* (New York 1995) 791-793; Zola, 'Procès-verbal' in: *J'Accuse...*, 57; verg. Reinach, 'il lui semblait que là où il y avait pour lui le plus à souffrir était le devoir' Tome 4, 58.